

СУЧАСНА МЕРЕЖА ПОСЕЛЕНЬ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті досліджено стан розвитку мережі поселень Тернопільської області. Вивчено територіальну організацію поселень, їх транспортну доступність, положення у системі розселення, розселенські взаємозв'язки в сучасних умовах. Проаналізовано основні параметри мережі сільських поселень районів Тернопільської області в сучасних умовах, їх транспортно-географічне положення. Вивчено вплив структурних змін в громадських відносинах кінці ХХ – початку ХХІ ст., які наклали відбиток на функціонування поселень і їх соціально-економічний розвиток, однак в результаті певної інерційності розселенської системи, ці зміни не призвели до значних змін в самій мережі поселень.

Ключові слова: населений пункт, мережа поселень, розселення, територіальна організація, регіон.

Постановки проблеми у загальному вигляді. Зміна суспільних відносин, що відбуваються в Україні на її шляху до ринкових засад господарювання, накладає відбиток на всі суспільні процеси і явища, в т.ч. розселенські. Внаслідок зміни функцій поселень, обсягів і спрямованості розселенських зв'язків важливого значення набуває вивчення просторових особливостей формування поселенських структур, функціонування населених пунктів, виявлення економічних і соціальних проблем їх розвитку. Вивчення особливостей формування та функціонування в сучасних умовах мережі поселень таким чином набуває особливої актуальності.

Функціонування поселення характеризується відносною стабільністю, стійкістю, що забезпечується прямими і зворотними зв'язками між підсистемами поселення та між конкретним поселенням та іншими поселеннями, між ними та навколишнім середовищем. Кожне поселення функціонує не ізольовано, а в складі територіальних систем розселення і в складі всього суспільства. Значні зміни у суспільстві, що відбуваються в сучасних умовах, впливають на функціонування всіх поселень регіону. Особливий вплив здійснюють процеси, що зумовлюють переважання тих чи інших типів населених пунктів, їх величину, функції, особливості розселенських зв'язків, їх економічний і соціальний потенціал. Саме це посилює актуальність дослідження територіальної організації поселень, їх положення у системі розселення та розселенські взаємозв'язки в сучасних умовах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням питань формування та функціонування поселенських мереж та окремих аспектів їх розвитку в сучасних умовах присвячені праці Е. Алаєва, М. Барановського, Г. Денисика, В. Джамана, М. Дністрянського, А. Доценка, Я. Жупанського, Л. Заставецької, Т. Заставецького, Ф. Заставного, С. Іщука, С. Качана, С. Ковальова, В. Круля, С. Лі-

совського, В. Нагірної, Л. Немець, Я. Олійника, Ю. Пітюренка, В. Поповкіна, В. Руденка, Л. Руденка, А. Старостенко, П. Сухого, Д. Ткача, О. Топчієва, М. Фащевського, Б. Хорева, О. Шаблія, Л. Шевчук, Л. Шепотько та ін.

Формулювання цілей статті. Основними цілями статті є дослідження формування мережі поселень Тернопільської області, визначення основних факторів, які впливали на її розвиток та аналіз сучасного стану розвитку поселенської мережі регіону.

Виклад основного матеріалу. В умовах високого рівня господарського освоєння території Тернопільської області сформувалась густа мережа поселень із різким переважанням сіл (96,6 % всіх поселень області).

Сучасна мережа поселень Тернопільської області нараховує 1058 населених пунктів, в яких проживає 1076,9 тис. осіб (на 01.02.2013 р.). Серед них 18 міст (у тому числі одне місто обласного значення), 17 селищ міського типу та 1023 сільські населені пункти.

Тернопільська область є досить густонаселеною (78 осіб на 1 км² території), та характеризується густою мережею поселень – 76 населених пунктів на 1000 км² території (проти 47,3 пунктів в Україні). Цей регіон відзначається поєднанням переважно невеликих (до 500 жителів) і середніх сіл (від 500 до 1000 жит.), малих міських поселень. Для області характерне зменшення за останні десятиліття людності поселень, особливо сільських.

Між останніми переписами населення (1989 р. та 2001 р.) та у пізніший період найбільше змін відбулось в мережі сільських населених пунктів. Їх кількість у міжпереписний період зросла на 62, збільшилась й кількість міст на 2, тоді як кількість селищ міського типу скоротилась на 4.

Мережа поселень регіону складається з різних за людністю і функціями населених пунктів, що сформувалися в умовах аграрно-промислового освоєння території. Цей тип освоєння, що визначає господарську діяльність на те-

риторії, зумовлює переважаючу ареального розміщення виробництва, а це, в свою чергу, переважно дисперсне розселення. Наявність напівруральних видів діяльності (добування корисних копалин, переробка сільськогосподарської сировини) зумовлює формування вогнищево-дискретної територіальної організації розселення [3, с. 37]. Вона характеризується наявністю значної кількості невеликих міст і селищ міського типу на фоні сільської місцевості. Ця мережа сформувалася під впливом історико-географічних, соціально-економічних і природних чинників, вона зазнавала значних змін у різні періоди розвитку краю.

Переважаюча більшість поселень області –

сільські, динаміка їх кількості подана у таблиці 1. Основою існування всіх сільських поселень Тернопільської області є сільськогосподарське виробництво. Цьому сприяє структура земельного фонду області: у його складі понад 76% займають сільськогосподарські угіддя. Висока сільськогосподарська освоєність території є важливим чинником формування густої мережі сіл. Особливості виробничих відносин у цій галузі, форми її організації у різні періоди наклали відбиток на формування сільської мережі, людність сіл, особливості забудови і благоустрій, рівень життя сільських мешканців.

Таблиця 1

Кількість сільських поселень у районах Тернопільської області*

Райони	Роки					
	1959	1970	1979	1989	2001	2011
По області	1855	964	887	940	1017	1023
Бережанський	166	74	81	81	56	56
Борщівський	83	67	67	68	69	70
Бучацький	113	57	56	55	56	57
Гусятинський	90	59	57	56	61	61
Заліщицький	66	48	47	46	53	53
Збаразький	166	69	69	58	73	75
Зборівський	173	83	83	81	89	90
Козівський	97	44	43	43	52	53
Кременецький	200	63	62	52	68	68
Лановецький	108	41	40	40	52	52
Монастирський	94	50	48	47	46	46
Підволочиський	74	56	55	54	60	60
Підгаєцький	-	-	-	-	36	36
Теребовлянський	111	75	75	73	75	75
Тернопільський	77	53	53	53	55	56
Чортківський	110	54	52	53	55	55
Шумський	127	61	60	60	60	60

*Складено за даними Головного управління статистики у Тернопільській області

Розміщені села більш-менш рівномірно, про що свідчать показники середньої відстані між населеними пунктами та середньої щільності поселень (табл. 2), незначні їх відхилення від середньообласних показників.

Тип розташування населених пунктів, визначений за допомогою показника ентропії, свідчить про регулярне (рівномірне) їх розташування ($H = 0,98$, це – R-модель) [1, с. 45].

На території Тернопільської області міські поселення розміщуються рівномірно, на кожні 1000 км² припадає 2,6 міських поселень (в Україні – 2,2). Найбільше їх у південній частині області, найменше – у північній.

Розміщення міських поселень у регіоні з високою землеробською культурою та незначними запасами мінеральної сировини зумовлює невелику їх людність і переважно одна-

нітну функціональну структуру.

Значна кількість міських поселень області мають зручне транспортно-географічне положення. Найкраще воно для тих пунктів, що знаходяться вздовж автошляхів і залізниць. До них відносяться Тернопіль, Підволочиськ, Теребовля, Чортків, Бучач, Заліщики, Бережани, Зборів, Збараж.

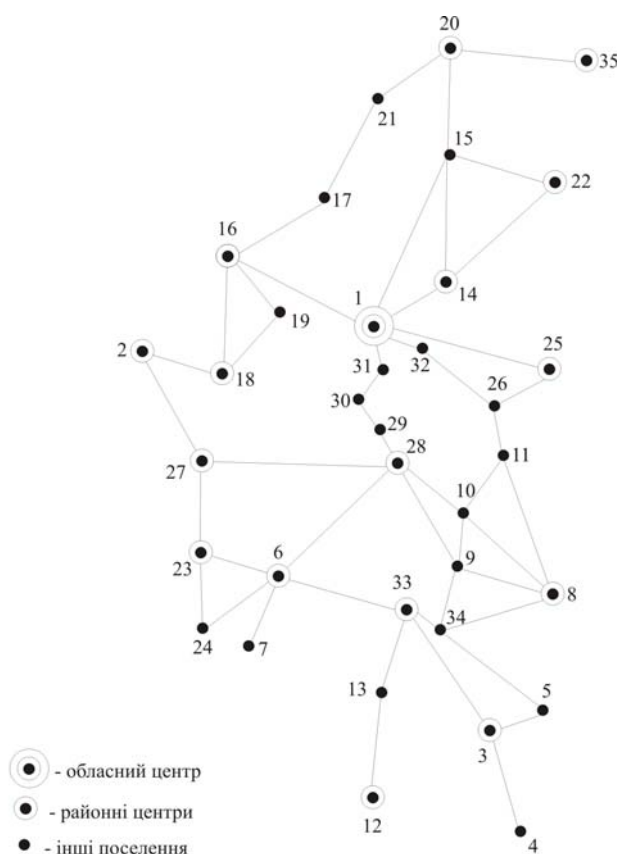
Взаєморозташування міських поселень, що визначає можливості розселенських зв'язків, можна вивчати за допомогою графа (рис. 1), що є моделлю лінійно-вузлової структури розселення (населені пункти і транспортні шляхи). За його допомогою можна встановити положення міських поселень щодо обласного центру (показники абсолютної і відносної доступності), див. табл. 3.

За цими показниками міські населені

Основні параметри мережі сільських поселень Тернопільської області станом на 01.01.2011*

Райони	Площа, км ²	Кількість населених пунктів	Кількість населен-ня, тис. осіб	Щільність поселень, од. на 1000 км ²	Середня відстань між поселеннями, км
По області	13824	1023	609,4	74,0	22,3
Бережанський	661	56	24,2	84,7	10,1
Борщівський	1006	70	50,4	69,6	11,8
Бучацький	802	57	48,9	71,1	11,1
Гусятинський	1016	61	39,8	60,0	12,3
Заліщицький	684	53	36,1	77,5	10,4
Збаразький	863	75	41,5	86,9	10,7
Зборівський	978	90	33,9	92,0	10,9
Козівський	694	53	28,3	76,4	10,5
Кременецький	918	68	40,1	74,0	11,3
Лановецький	632	52	21,8	82,3	10,1
Монастириський	558	46	20,9	82,4	9,7
Підволочиський	837	60	31,7	71,7	11,2
Підгаєцький	496	36	17,0	72,6	9,8
Теребовлянський	1130	75	48,5	66,4	12,3
Тернопільський	749	56	53,8	74,8	10,8
Чортківський	903	55	43,7	60,9	11,9
Шумський	838	60	28,9	71,6	11,2

*Розраховано за даними Головного управління статистики у Тернопільській області

Цифрами позначено міські поселення: 1.Тернопіль, 2. Бережани, 3. Борщів, 4. Мельниця-Подільська, 5. Скала-Подільська, 6. Бучач, 7. Золотий Потік, 8. Гусятин, 9. Копичинці, 10. Хоростків, 11. Гримайлів, 12. Заліщики, 13. Товсте, 14. Збараж, 15. Вишнівець, 16. Зборів, 17. Заліці, 18. Козова, 19. Козлів, 20. Кременець, 21. Почаїв, 22. Ланівці, 23. Монастириська, 24. Коропець, 25. Підволочиськ, 26. Скалат, 27. Підгайці, 28. Теребовля, 29. Дружба, 30. Микулинці, 31. Велика Березовиця, 32. Великі Бірки, 33. Чортків, 34. Заводське, 35. Шумськ

Рис. 1 Граф-модель розміщення міських поселень Тернопільської області [4, с. 35]

1) міські поселення I порядку (V_i понад 19,0; K_s – 1,00–1,24), тобто ті, які мають найзручніше розташування – Ланівці, Збараж, Зборів, Козова, Теробовля;

2) міські поселення II порядку (V_i – 19,0–15,0; K_s – 1,25–1,50), які мають дещо гірше положення в системі – Бережани, Монастириська, Гусятин, Бучач, Підгайці, Підволочиськ, Чортків;

3) міські поселення III порядку (V_i – менше 15,0; K_s – понад 1,50), які мають найгірше положення відносно обласного центру, зокрема такі як Шумськ, Кременець, Борщів, Заліщики.

Важливу роль у взаємозв'язках поселень має виявлення кількості поселень-сусідів різного порядку. Матриця сусідства міських поселень свідчить про те, що м. Тернопіль, Теробовля, Чортків, Бучач та смт. Козова мають найзручніше положення серед міських поселень регіону, що визначає високий рівень їх комунікативності, можливість забезпечення широких зв'язків з невеликими транспортними затратами. При врахуванні сусідів другого порядку досить вигідне становище у таких поселень, як м. Збараж, смт. Дружба, Велика Березовиця, Великі Бірки, Підволочиськ. Найгірше становище мають м. Ланівці, Заліщики, Почаїв, Кременець, Скалат та смт. Мельниця-

Подільська, Шумськ, Скала-Подільська, Козлів, Золотий Потік, Коропець.

Формування мережі поселень Тернопільської області перебувало також під впливом транспортної освоєності території. Її характеризують показники розвитку різних видів транспорту, передусім автомобільних і залізничних транспортних шляхів. Вони сполучають всі населені пункти області в єдину систему розселення і формують її лінійно-вузлову структуру.

Загальна протяжність автомобільних шляхів у Тернопільській області у 2011 р. становила 5000 км, в тому числі 4976 км – шляхи з твердим покриттям. На кожну 1 тис. км² території припадає 362 км автодоріг, в тому числі з твердим покриттям – 360 км (в Україні відповідно 281 км та 275 км).

Найважливіші автомагістралі державного значення Дубно – Кременець – Тернопіль – Чернівці і Львів – Тернопіль – Хмельницький перетинають область із півночі на південь і з заходу на схід. Вони визначають композиційні осі обласної системи розселення, об'єднують цю систему з системами розселення сусідніх областей (Рівненської, Львівської, Хмельницької, Чернівецької).

Таблиця 3

Показники для характеристики положення міських поселень-районних центрів в Тернопільській обласній системі розселення [4, с. 37]

	Індекси доступності			Міра оцінки положення міста в системі, K_s	Міра ієрархічного положення міста в системі, K_i
	S_0	V_i	R_i		
Тернопіль (обл. ц.)	980	23,6	0,17	1,00	0
Бережани	1209	19,1	0,13	1,25	2
Борщів	1934	11,9	0,08	1,97	5
Бучач	1218	18,9	0,14	1,25	4
Гусятин	1376	16,8	0,13	1,40	2
Заліщики	1885	12,3	0,09	1,92	6
Збараж	1092	21,2	0,16	1,11	1
Зборів	1261	18,3	0,14	1,29	1
Козова	1211	19,1	0,14	1,29	1
Кременець	1503	15,0	0,11	1,53	3
Ланівці	1166	19,8	0,14	1,19	2
Монастириська	1447	15,9	0,12	1,47	3
Підволочиськ	1288	18,0	0,13	1,31	1
Підгайці	1276	18,1	0,14	1,30	3
Теробовля	1045	22,1	0,16	1,06	3
Чортків	1325	17,4	0,12	1,35	4
Шумськ	1704	13,6	0,1	1,74	4

Сполучення між населеними пунктами всередині області здійснюється шляхами обласного значення: Тернопіль – Бережани – Рогатин, Тернопіль – Чортків – Бучач – Монастириська, Тернопіль – Скалат – Гусятин, Тернопіль –

Заліці – Почаїв та ін. Сполучення між найближчими поселеннями здійснюється ще й по дорогах місцевого значення (протяжність таких в області – 4322,8 км, в тому числі 4298,9 км з твердим покриттям). Територію області

перетинає 637 маршрутів, в тому числі 81 – міських, 194 – міжміських (внутрішньо обласних і міжобласних), 362 – приміських, на них працює понад 1000 автобусів.

За допомогою залізниць (564,1 км) область сполучається з іншими регіонами України та зарубіжними країнами (залізниця Київ – Львів, Тернопіль – Чернівці), сполучає між собою населені пункти різних частин області (залізниця Тернопіль – Бережани, Тернопіль – Іване-Пусте, Тернопіль – Ланівці, Тернопіль – Підволочиськ та ін.).

Про транспортну освоєність території свідчить її відносна забезпеченість транспортними шляхами, транспортна доступність поселень

(визначена за допомогою коефіцієнта Енгеля), рис. 2.

Так, поселення та населення Гусятинського, Чортківського, Тернопільського, Буцацького, Терехівського районів мають найвищу в області транспортну доступність, тоді як для Зборівського, Лановецького, Заліщицького, Монастирського, Шумського та Підгаєцького районів характерна відносно низька транспортна освоєність, зокрема доступність.

На формування мережі поселень впливають також природні чинники – рельєф, клімат, гідрологічні умови, земельний фонд, корисні копалини.

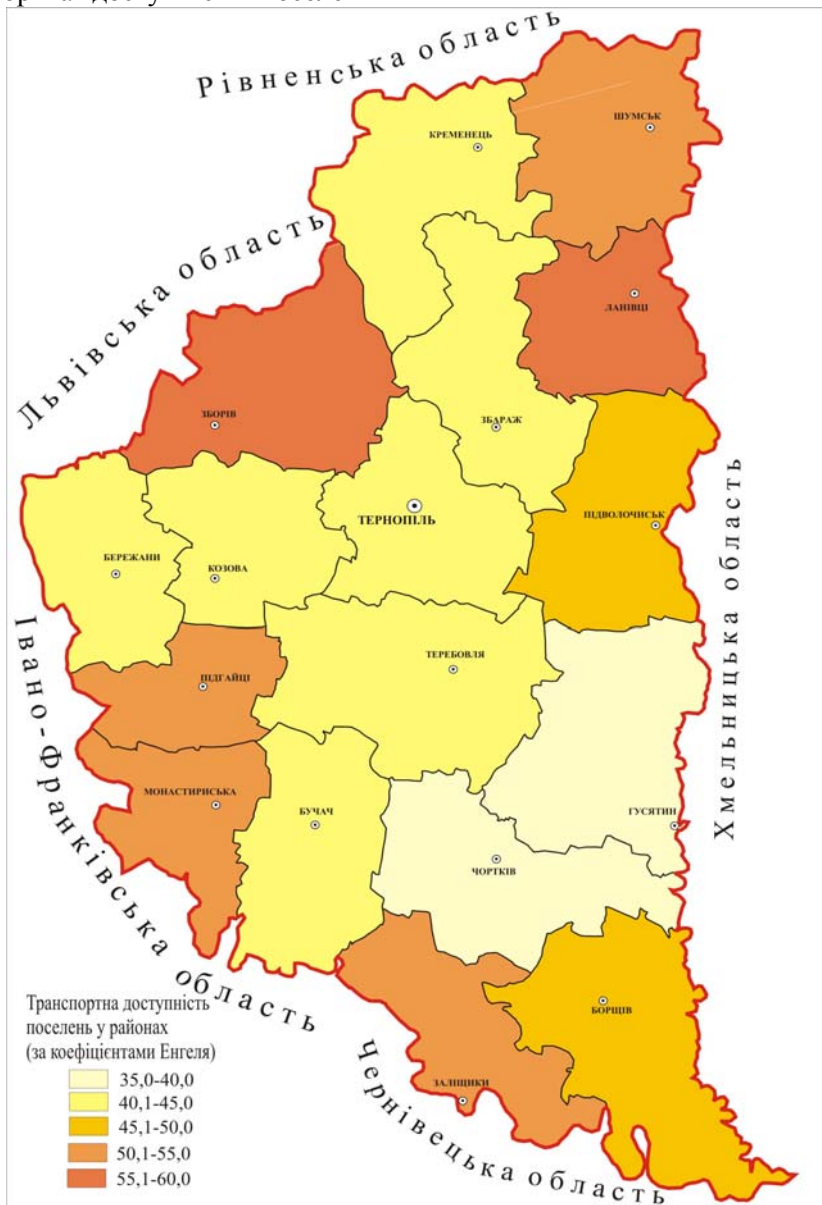

Рис. 2 Транспортна доступність поселень Тернопільської області

Вони мали вирішальний вплив на стадії виникнення поселень, тепер їх вплив здійснюється опосередковано через тип і рівень освоєння

території. Так, рівнинний рельєф території нашого краю з невеликими перепадами висот (амплітуда абсолютних висот в області – 327

м) сприяв заселенню цієї території, її сільсько-господарському освоєнню. Більшість поселень області розміщені у долинах рік, у балках, на вододілах – значно менше.

Густа річкова мережа (понад 2400 рік і потоків), особливості будови долин рік (притоки Прип'яті (Горинь, Іква, Вілія) – широкі, заболочені, а притоки Дністра – у верхів'ї широкі, поблизу гирла – терасовані, каньоноподібні) накладають відбиток на особливості розселення людей, на планувальні форми поселень, забезпечення їх водою.

Велика кількість штучних водойм (246 ставків і 14 водосховищ) також сприятливо позначаються на водопостачанні поселень, використовуються населенням для риборозведення, відпочинку. Так, для водопостачання м. Тернополя використовуються води Тернопільського та Івачівського ставів.

Переважає більшість міст і селищ розташовані у долинах і на берегах рік, що сприятливо позначається на їх водопостачанні.

Рельєф має вплив і на розпланувальні форми поселень. Так, у центральній частині області – на Тернопільському плато поширені кварталні форми забудови сіл та міських поселень. У західній частині, що знаходиться в межах Опілля, розмежованого грядами, більшість сіл має лінійне розпланування. Вузьку витягнуту форму мають і міста Кременець, Бучач, Заліщики, смт. Коропець і Велика Березовиця, що знаходяться вздовж рік чи доріг. Така форма зумовлює значну віддаленість місць проживання і праці, збільшує затрати на будівництво комунікацій.

У деяких поселеннях внаслідок значного перепаду висот заселені масиви розділені між собою (Скала-Подільська, Ланівці, Чортків). Рівнинний рельєф області загалом сприяє сполученню між населеними пунктами.

На особливості розселення людей мають вплив і корисні копалини. Вони в області представлені природною будівельною сировиною (вапняк, пісок, гіпс, глина, мергель, пісковик тощо). На базі їх розробки розвивається промисловість будівельних матеріалів, що є містоформуальною основою деяких міст і селищ міського типу, сіл (смт. Скала-Подільська, с. Оришківці, с. Дружба, смт. Велика Березовиця, с. Великі Дедеккали та ін.).

На території області є значні запаси підземних вод – ґрунтових і власне підземних. Ґрунтові води залягають на глибині 4–10 м, а підземні – у трьох водоносних горизонтах на глибинах 5–16 м, 30–40 м, 60–80 м, які вико-

ристовуються для водопостачання поселень, для господарських потреб населення. Забезпечення поселень прісною водою в області є достатнім.

Мінеральні води і лікувальні грязі, які є в області, сприяли розвитку багатьох поселень, в яких вони освоєні. Це, передусім, смт. Гусятин і Микулинці, с. Конопківка. А кліматичні ресурси поруч із гідрокліматичними, є основою для розвитку курортного господарства у м. Заліщики, с. Більче-Золоте Борщівського району, с. Скоморохи Бучацького району, тим самим сприяючи загальному розвитку цих поселень.

Кліматичні ресурси області, зокрема сума активних температур (від 2450° до 2600°), достатнє зволоження (500–700 мм на рік), тривалий вегетаційний період (205–209 днів) сприяють сільськогосподарському освоєнню території, що відображається позитивно на розселенні людей. Комфортні умови проживання сприяють високій концентрації населення на всій території області. Деякий виняток становлять поселення Придністров'я, в яких в окремі роки можуть бути повені і паводки на Дністрі і його притоках.

Висновки. Отже, вирішальний вплив на виникнення і розвиток населених пунктів в області мали види господарювання та природні умови. Вони зумовили типи поселень, їх розміщення на території регіону, форми поселень, їх величину. Впродовж ХХ ст. на формування і функціонування мережі поселень впливали зміни суспільних відносин, що були пов'язані із націоналізацією, а потім і приватизацією економічних ресурсів. Структурні зміни у суспільних відносинах кінця ХХ – початку ХІХ стт. наклали відбиток на функціонування поселень та їх соціально-економічний розвиток, проте внаслідок певної інерційності розселенської системи, ці зміни ще не спричинили значних змін у самій мережі поселень. В сучасних умовах мережа поселень Тернопільської області відзначається переважанням сільських поселень, значною густотою малих міст і селищ міського типу, наявністю одного великого міста. Тип розташування населених пунктів, що визначений за допомогою показника ентропії, регулярний. У майбутньому, за умови збереження негативних тенденцій демографічного розвитку поселень регіону, можливим наслідком може стати скорочення чисельності малих сіл області, що позначиться на функціонуванні мережі поселень регіону.

Література:

1. Заставецька О. В. Математичні методи в географії / О. В. Заставецька. – Тернопіль, 1999. – 52 с.
2. Круль В. Ретроспективна географія поселень Західної України: [монографія] / Володимир Круль. – Чернівці: Рута, 2004. – 328 с.
3. Ныммик С. Я. Региональные системы поселений как каркас районо-образования / С. Я. Ныммик // Вестн. Моск. ун-та. Серия : География. – 1969. – № 3. – С. 35–39.
4. Ткач Д. В. Малі міські поселення : економіко- і соціально-географічні проблеми розвитку : [монографія] / Дмитро Володимирович Ткач. – Тернопіль, 1997. – 145 с.

Резюме:

Ирина Ілляш, Дмитрій Ткач. СОВРЕМЕННАЯ СЕТЬ ПОСЕЛЕНИЙ ТЕРНОПОЛЬСКОЙ ОБЛАСТИ.

В статье исследовано состояние развития сети поселений Тернопольской области в результате изменения общественных отношений, которые происходят в Украине на ее пути к рыночным принципам ведения хозяйства. Проанализированы основные параметры сети сельских поселений районов Тернопольской области в современных условиях, их транспортно географическое положение. Изучено влияние структурных изменений в общественных отношениях конца XX – начала XIX вв., какие наложили отпечаток на функционирование поселений и их социально-экономическое развитие однако в результате определенной инерционности розселенской системы, эти изменения еще не повлекли значительных изменений в самой сети поселений. Взаиморасположение городских поселений, которое определяет возможности розселенских связей, определено с помощью графа, который является моделью линейно узловых структур расселения. Изучены показатели для характеристики положения городов - районных центров в Тернопольской областной системе расселения и на основе этих показателей осуществлено группирование городов за расположением. Осуществлено исследование розселенских взаимосвязей городских поселений в современных условиях с помощью матрицы соседства. Изучена территориальная организация разных за людностью и функциями населенных пунктов, которые сформировались в условиях аграрно-промышленного освоения территории. Определенно их тип расположения с помощью показателя энтропии. Определенно влияние транспортной освоенности территории на формирование и функционирование поселений региона через транспортную доступность населенных пунктов, вычисленную с помощью коэффициента Енгеля; выделены группы районов области за этим показателем. Изучено влияние видов ведения хозяйства, типа и уровня освоенности территории и естественных факторов, на формирование и развитие сети поселений.

Ключевые слова: населенный пункт, сеть поселений, расселение, территориальная организация, регион.

Summary:

Iryna Ilyash, Dmytro Tkach. MODERN NETWORK OF SETTLEMENTS OF TERNOPIL AREA.

The status of development of network of settlements of the Ternopil area as a result of change of public relations which take place in Ukraine on its way to market principles of manage is investigated in the article. The basic parameters of network of rural settlements of districts of the Ternopil area in modern terms, their transport geographical position are analyzed. Influence of structural changes in the public relations of end XX– to beginning of XIX stt., what imposed an imprint on functioning of settlements and their socio-economic development, however as a result of certain inertance of the settling system, these changes did not entail considerable changes in the network of settlements yet are studied. Interlocations of city settlements, which determines possibilities of settling connections are studied by a count which is a model arcwise key structures of settling apart. Indexes for description of position of city settlements of district centers in the Ternopil regional system of settling apart are studied and on the basis of these indexes, grouping of cities is carried out after a location. Research of settling intercommunications of city settlements is carried out in modern terms by the matrix of neighbourhood. Territorial organization of different is studied after populousness and functions of settlements which was formed in the conditions of the agro-industrial mastering of territory. The type of location of this settlements is defined by the index of entropy. The influence of a transport mastering of territory on forming and functioning of settlements of region through a transport availability of settlements is defined by an Engel coefficient; the groups of districts of area are selected after this index. Influence of types of menage, type and level of mastering of the territory and natural factors on forming and development of network of settlements are studied.

Keywords: settlement, network of settlements, settling apart, territorial organization, region.

Рецензент: проф. Заставецька О.В.

Надійшла 07.02.2013р.